

Ηλεκτρονικό περιοδικό της
Ιεράς Μητροπόλεως
Κυρηνείας

ΠΟΛΥΞΕΝΗ ΣΤΥΛΙΑΝΟΥ

Η ΠΑΝΔΗΜΙΑ ΤΗΣ ΝΟΣΟΥ COVID-19 ΚΑΙ Η
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

ΤΕΥΧΟΣ 10

2021

Η ΠΑΝΔΗΜΙΑ ΤΗΣ ΝΟΣΟΥ COVID-19 ΚΑΙ Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Abstract: This article attempts to discuss the way Year 3 students from Cyprus perceive the impact of Covid-19 pandemic on their education during the school year 2020-2021. The data presented comes mostly from the field notes of a teacher i.e. the author, after a discussion she conducted with her class on how the coronavirus crisis affected their education and generally their school life. Even though the data is very limited and there is an element of subjectivity in the analysis, the author underlines the need to have the pupils' voice heard in exploring the pandemic effect on education. Pupils in this class emphasize the change caused by the pandemic in their everyday life at school, putting extra emphasis on the loss of contact with their classmates. The author discusses how pupils process this loss and highlights the recognition of the value and importance of the present moment and of the bonding to one another as the main impact of covid-19 pandemic in our continuing education.

Keywords: Covid-19 Pandemic; Education, Pupils' Voice; Loss Processing.

Σχεδόν όλοι οι μαθητές βρίσκονται σήμερα εκτός σχολείου. Κάποια σχολεία παρέχουν εξ αποστάσεως εκπαίδευση, αλλά αυτή δεν είναι διαθέσιμη για όλους. Παιδιά σε χώρες με αργές και ακριβές υπηρεσίες Διαδικτύου βρίσκονται σε ιδιαίτερα μειονεκτική θέση... (António Guterres, 16 Απριλίου 2020)¹

Ο Γενικός Γραμματέας των Ηνωμένων Εθνών António Guterres έκρουε από νωρίς τον κώδωνα του κινδύνου σε ό,τι αφορά στις επιπτώσεις της πανδημίας της νόσου Covid-19

* Δρ στη Θεωρία της Παιδείας και Αναλυτικά Προγράμματα, MA in Education (Psychology), Δημοτική Εκπαίδευση <http://postdeatheducation.com/> [πρόσβ.: 20 Ιουν. 2021].

¹ António Guterres, "The effect of the COVID-19 Pandemic on Children", UN Web TV, 16 April 2020, στο <http://webtv.un.org/watch/ant%C3%B3nio-guterres-un-secretary-general-on-the-effect-of-the-covid-19-pandemic-on-children-16-april-2020/6150054061001/?term=> [πρόσβ.: 20 Ιουν. 2021].

στην εκπαίδευση. Το απόσπασμα είναι παρμένο από παρουσίαση έκθεσης του Ο.Η.Ε. σε σχέση με τους κινδύνους που αντιμετωπίζουν τα παιδιά εξαιτίας της πανδημίας με πρώτο θέμα να κυριαρχεί αυτό της εκπαίδευσής τους. Η εν λόγω έκθεση παρακινούσε τις κυβερνήσεις να δώσουν προτεραιότητα στην εκπαίδευση όλων των παιδιών. Η προσωπική επείγουσα έκκληση του Γενικού Γραμματέα ήταν να προστατέψουμε τα παιδιά και να διασφαλίσουμε την ευημερία τους.

Η βιβλιογραφία που αφορά στην επίδραση της πανδημίας του κορωνοϊού στην εκπαίδευση, ήδη αριθμεί σωρεία ερευνητικών μελετών. Προσεγγίζει όμως την εκπαίδευση κυρίως με τη στενή σημασία του όρου, ως τη συστηματική και οργανωμένη διαδικασία της αγωγής και της μάθησης, που προγραμματίζεται και υλοποιείται από την πολιτεία ή από οποιονδήποτε άλλο φορέα, δημόσιο ή ιδιωτικό.² Ο Andreas Schleicher,³ για παράδειγμα, εξετάζοντας συγκεκριμένους δείκτες της εκπαίδευσης, όπως η δημόσια χρηματοδότησή της, η απώλεια εκπαιδευτικού χρόνου στο σχολικό περιβάλλον, η εξ αποστάσεως εκπαίδευση, η ετοιμότητα των εκπαιδευτικών για υποστήριξη της ψηφιακής μάθησης, ο αριθμός των παιδιών στις τάξεις για εξασφάλιση των απαιτούμενων αποστάσεων και η επανεκκίνηση των σχολείων μετά από κάθε κλείσιμο, καταλήγει στην αναγκαιότητα αναστοχαστικής θεώρησης του ρόλου του εκπαιδευτικού συστήματος. Τονίζει πως η πανδημία εξέθεσε την ευαλωτότητά μας στην όποια κρίση και πως οι αυριανές κοινωνίες απαιτούν εκπαιδευτικά συστήματα που να προετοιμάζουν τους ανθρώπους να αντιδρούν αποτελεσματικά (effectively and efficiently) στην αντιμετώπιση κρίσεων, που δεν αφορούν μόνο τις πανδημίες.

Στην Κύπρο έγινε, κατά τη γνώμη μου, μια φιλότιμη προσπάθεια να εξασφαλιστεί το δικαίωμα όλων των παιδιών στην εκπαίδευση. Αυτό δεν σημαίνει ότι πέτυχε. Υπήρξε, όμως, σε βαθμό που δεν μπορεί αντικειμενικά να μετρηθεί, έγνοια, αντίδραση και δράση από πλευράς πολιτείας και εκπαιδευτικών. Το Υπουργείο Παιδείας, Πολιτισμού,

² Παναγιώτης Ξωχέλλης, «Σχολείο και εκπαιδευτικός μπροστά στις σύγχρονες προκλήσεις», *Μακεδόν* 4 (1997-1998), σ. 3-19.

³ Andreas Schleicher, “The impact of COVID-19 on education - Insights from Education at a Glance 2020”, OECD, στο <https://www.oecd.org/education/the-impact-of-covid-19-on-education-insights-education-at-a-glance-2020.pdf> [πρόσβ.: 20 Ιουν. 2021].

Αθλητισμού και Νεολαίας⁴ της χώρας μας ετοίμασε πρωτόκολλα στη βάση των οποίων λειτούργησαν τα σχολεία τη σχολική χρονιά που μας πέρασε (2020-2021), τονίζοντας εμφαντικά τα μέτρα προστασίας όλων μας κατά της νόσου. Φιλμάκια απευθυνόμενα προς κάθε ηλικία μαθητών και μαθητριών ετοιμάστηκαν για τον σκοπό αυτό και εγκύκλιοι διαδέχονταν η μία την άλλη, προσαρμόζοντας τις οδηγίες στα εκάστοτε δεδομένα. Η νέα ορολογία που αφορά στα «κρούσματα», «επαφές», «καραντίνα», «μοριακά τεστ» έγινε καθημερινότητα όλων μας και οι διευθύνσεις των σχολείων κλήθηκαν να καταγράφουν τον αριθμό των κρουσμάτων, των επαφών και των ημερών της υποχρεωτικής καραντίνας, ώστε να ελέγχονται οι επιστροφές στα σχολεία και οι αναπληρώσεις των εκπαιδευτικών.

Όπως, όμως, και να μετρήσει κανείς τους αριθμούς, η εξίσωση που αναλύει την εκπαίδευση στον καιρό της πανδημίας, δεν βγαίνει. Καμιά μαθηματική πρόταση δεν απαντά επαρκώς το ερώτημα του πώς σταθήκαμε απέναντι στην πρωτόγνωρη —όχι μόνο για τα κυπριακά μα και για τα παγκόσμια δεδομένα— εμπειρία της πανδημίας. Η επίδραση της πανδημίας στην εκπαίδευση είναι σημαντικό να καταγραφεί και με έναν τρόπο που δεν θα αφορά πρωτόκολλα και αριθμούς, δίνοντας τον λόγο και στα παιδιά ως το σημαντικότερο της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Το παρόν άρθρο δεν αναφέρεται σε αριθμούς ούτε επαναλαμβάνει εκπαιδευτικά τετριμμένα, τη σημασία των οποίων ουδόλως υποτιμώ. Με χαρακτήρα σαφώς υποκειμενικό, προσεγγίζει την επίδραση της πανδημίας στην εκπαίδευση αναλύοντας τη φωνή 19 παιδιών της Γ΄ Δημοτικού — ηλικίας 8 με 9 χρόνων— τη σχολική χρονιά που μας πέρασε (2020-2021).

Η αλλαγή και το μάθημα

Πιο κάτω καταγράφονται οι αυθεντικές αντιδράσεις των παιδιών έτσι όπως προέκυψαν λίγες μέρες πριν το τέλος της σχολικής χρονιάς 2020-2021. Τα παιδιά αναφέρονται στην αλλαγή που βίωσαν εξαιτίας της πανδημίας της νόσου Covid-19, καθώς και στο μάθημα που αυτή μας αφήνει. Τα αποσπάσματα από τη συζήτηση παρατίθενται αυθεντικά τόσο

⁴ Υπουργείο Παιδείας, Πολιτισμού, Αθλητισμού και Νεολαίας, στο http://www.moec.gov.cy/covid_19.html [πρόσβ.: 20 Ιουν. 2021].

λεκτικά όσο και χρονολογικά όπως προέκυψαν και συμπεριλαμβάνουν κάποιες ημερολογιακές καταγραφές της συγγραφέως.

«Η αλλαγή»

— Χρειάζομαι τη βοήθειά σας παιδιά!

Έμειναν να με κοιτάζουν περίεργα... Τι; Δεν θ' αρχίζαμε το γνωστό μάθημα;

— ...Γράφω ένα άρθρο με θέμα «κορωνοϊός και εκπαίδευση»... Αν είσατε στη θέση μου, τι θα βάζατε μέσα;

Σηκώθηκαν σχεδόν όλα τα χέρια. Κι είχαν όλα τους ένα χαμόγελο του τύπου «σιγά το δύσκολο!». Ο κορωνοϊός είναι ένα θέμα, η συζήτηση του οποίου δεν θέλει ιδιαίτερη προετοιμασία. Είναι εμπειρία, είναι βίωμα καθημερινό για των παιδιών.

— Γράψε, κυρία, πόσο χάλια είναι που ερχόμαστε σχολείο τώρα με τον κορωνοϊό!

— Τι εννοείς;

—Τις αποστάσεις, το αντισηπτικό, το κλείσιμο...

— Γράψε για όταν είμαστε διάλειμμα, που χρειάζεται να αλλάξουμε τις συνήθειες του παιχνιδιού μας και που είμαστε περιορισμένοι σε συγκεκριμένο χώρο.

Τους ζήτησα να μην επαναλάβουν τι έχει ήδη ειπωθεί από προηγούμενο παιδί. Γι' αυτό και μετά τις πρώτες δυο αναφορές, που φαίνεται να ήταν και οι δημοφιλέστερες, τα χέρια άρχισαν να κατεβαίνουν.

— Όταν μπήκα καραντίνα ήταν πάρα πολύ δύσκολα. Δεν είναι μόνο τα μαθήματα, αλλά λείπουν σου και άτομα.

—Για τις εκδρομές να γράψεις κυρία, για τη Χοιροκοιτία⁵ που χάσαμε φέτος... Για τα παιχνίδια, που δεν μπορούμε να τρέχουμε και πρέπει συνέχεια να προσαρμόζουμε το παιχνίδι μας.

— Ο κορωνοϊός δεν μας επέτρεψε να μπαίνουμε σε ομάδες στην τάξη... Και όταν έπρεπε να μπούμε στο Teams,⁶ οι γονείς μου δούλευαν και δεν ήξερε η γιαγιά μου να με βάλει. Ένιωθα άσχημα γιατί ήθελα να δω τους φίλους μου, ν' ακούσω τη φωνή τους τουλάχιστον.

— Συνέχεια κρατούμε αποστάσεις, δεν μας αφήνει ο κορωνοϊός να είμαστε ελεύθεροι, να τρέχουμε. Αποστάσεις, αποστάσεις, αποστάσεις!

— Στη Β' τάξη μπορούσαμε να πάμε σε όποιον χώρο θέλουμε, αλλά τώρα έχουμε ένα συγκεκριμένο χώρο.

— Μάθαμε πώς να προστατεύεσαι από τον κορωνοϊό – τις οδηγίες.

— Όταν ήμαστε Β' τάξη, ο κορωνοϊός ήρθε στην Κύπρο χωρίς να τον περιμένουμε. Έχει διαφορά τώρα. Ήταν καλύτερη η ζωή μας. Αποστάσεις... Εκδρομές... στο σχολείο χάσαμε πολλά πράγματα.

— Ας πούμε στη Μουσική, που δεν επιτρεπόταν να τραγουδήσουμε ή να παίξουμε αυλό... ή όταν ανεβαίναμε στον πίνακα και έπρεπε να βάζουμε αντισηπτικό συνέχεια.

Σε μια κουβέντα των μερικών λεπτών καταγράφηκε η απώλεια. Η απώλεια της κανονικότητας της καθημερινότητάς των παιδιών. Η απώλεια του συνηθισμένου παιχνιδιού, της φυσικής επαφής με τα άλλα παιδιά, των δραστηριοτήτων εκτός σχολικού χώρου, η απώλεια αυτού που μέχρι πρότινος ήταν γνωστό και δεδομένο. Και η αλλαγή

⁵ Η εκδρομή στον νεολιθικό οικισμό της Χοιροκοιτίας είναι εκδρομή που γίνεται κάθε χρόνο από όλα τα παιδιά της Γ' Δημοτικού του σχολείου μας μιας και αποτελεί ξεχωριστό κεφάλαιο στο μάθημα της Ιστορίας.

⁶ Εκπαιδευτική πλατφόρμα μέσω της οποίας γινόταν η εξ αποστάσεως εκπαίδευση όταν τα σχολεία έπρεπε να παραμείνουν κλειστά λόγω της πανδημίας. Τη φετινή χρονιά πραγματοποιήθηκε για όλη την τάξη εξ αποστάσεως εκπαίδευση μόνο για ένα περίπου μήνα μετά τις διακοπές των Χριστουγέννων. Ωστόσο, κάποια παιδιά χρειάστηκε να μπου στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση ενώ το σχολείο λειτουργούσε κανονικά για τα υπόλοιπα είτε γιατί είχαν ασθενήσει με τη νόσο, είτε γιατί δηλώθηκαν ως στενές επαφές νοσούντων.

που η απώλεια αυτή επέφερε. Αλλαγή στο παιχνίδι, αλλαγή στη μεθοδολογία του μαθήματος, ακόμα και στο περιεχόμενό του.

«Το μάθημα»

—Τι μας έμαθε ο κορωνοϊός αλήθεια;

—Μάθαμε ότι όταν τα κρούσματα είναι πολλά, ο κορωνοϊός είναι πιο δυνατός. Όταν είναι λίγα τα κρούσματα είναι πιο αδύνατος. Και να προσέχουμε για να μην κολλήσουμε.

— Να είμαστε καθαροί, να προσέχουμε και να κάνουμε υπομονή.

—Όταν το συζήτησα με τον παπά μου, είπε μου ότι δεν υπήρξε ξανά τέτοια ασθένεια.

—Καμιά φορά πρέπει να κάνεις κάτι που δεν σ' αρέσει (π.χ. αποστάσεις), αλλά ΠΡΕΠΕΙ να το κάνεις για να προστατευτείς.

—Εγώ στην καραντίνα απόλαυσά το. Δεν είχε κάτι άσχημο. Παίζαμε στη γειτονιά! Απλά, όταν περνούσαν αστυνομίες κρυβόμασταν... Ήταν πολλά ωραία!

—Στην καραντίνα μπορεί κάποιος να χάρηκαν που εκλείσαν τα σχολεία... (με ένα χαμόγελο λίγο πονηρό κι ενοχικό...). Όπως εγώ, γιατί επέρασα χρόνο με τον παπά μου.

—Δεν μου άρεσε γιατί ήμουν όλη μέρα στη γιαγιά μου και δεν έκανα τίποτε.

Η επαναλαμβανόμενη αναφορά στα μέτρα προστασίας και στον ιό ως πανδημία, όπως θα ανέμενε κανείς, επιδρά στις απαντήσεις των παιδιών στην ερώτηση «τι μας έμαθε αυτή η εμπειρία;». Ωστόσο, αυθορμήτως, τα παιδιά στην ίδια ερώτηση κάνουν αναφορές στην εμπειρία της καραντίνας που ήρθε ως επιστέγασμα των μέτρων προστασίας, εκφράζοντας συναισθήματα αρέσκειας και απαρέσκειας μαζί, το κάθε παιδί για τον δικό του λόγο.

Συζήτηση

Μπορεί η απεικόνιση της εκπαιδευτικής πραγματικότητας εν καιρώ πανδημίας μέσα από μια συζήτηση με παιδιά να μην αποτελεί συστηματική και μεθοδολογικά αρμόζουσα καταγραφή, ωστόσο οι αυθόρμητες δηλώσεις των παιδιών αποτυπώνουν μεστά το πώς τα ίδια βιώνουν την απώλεια της κανονικότητάς τους στο σχολείο. Η πανδημία της νόσου Covid-19 επιτέθηκε στον «δεδομένο» κόσμο όλων μας. Άλλαξε ό,τι προηγουμένως αποτελούσαν ασφαλείς υποθέσεις μας για τον κόσμο. Η προβλεψιμότητα του κόσμου μας, η οποία με τη σειρά της φέρνει συνοχή και ασφάλεια, έπαψε απότομα και απροσδόκητα να υπάρχει. Η απώλεια της κανονικότητας επέφερε αναγκαστικές αλλαγές στον τρόπο που βλέπουμε τον κόσμο και τους άλλους, στο πώς αναμένουμε τον κόσμο να υπάρχει/είναι, αλλά και στο πώς βλέπουμε τους εαυτούς μας.⁷ Παρά το γεγονός ότι το είδος αυτής της απώλειας δεν είναι πρωτόγνωρο στον επιστημονικό χώρο που μελετά την απώλεια και το πένθος ως έννοιες και ως εμπειρία, η πανδημία την κατέστησε ιδιαίτερος έντονη λόγω κυρίως της καθολικότητάς της. Τα παιδιά, όπως και ο κάθε φορέας που εμπλέκεται στην εκπαιδευτική διαδικασία, χρειάστηκε να αναγνωρίσουν αρχικά αυτό που συνέβαινε, να το ονοματίσουν, να το συγκρίνουν με το προηγούμενο γνωστό, να αντιδράσουν σε αυτό και να βιώσουν την εμπειρία της αλλαγής.

Η αναπάντεχη αλλαγή. «Χωρίς να το περιμένουμε» όπως χαρακτηριστικά ανέφερε ένα παιδί, ο κόσμος μας άλλαξε. Ο κόσμος της εκπαίδευσης, όπως τα ίδια τον αντιλαμβάνονται, άλλαξε. Δεν είναι τυχαίο, πως σε ερώτηση που αφορούσε στην εκπαίδευση, οι πρώτες αναφορές των παιδιών ήταν σχετικές με το παιχνίδι: πώς το παιχνίδι τους άλλαξε, πώς ο χώρος του παιχνιδιού διαφοροποιήθηκε και οι κανονισμοί του αναγκαστικά προσαρμόστηκαν στα νέα δεδομένα. Ακόμα και όταν οι αλλαγές που βιώνουν τα παιδιά αφορούσαν στο μάθημα (στην τάξη), η έμφαση ήταν στο γεγονός ότι δεν μπορούσαν πια να εργαστούν σε ομάδες. Στις στιγμές των παιδιών είναι που επέδρασε η πανδημία και στις συναντήσεις τους, στην επαφή τους με τους συμμαθητές και τις συμμαθήτριές τους. Παράλληλα, κι ενώ η επαφή με τη φύση, οι εκδρομές, η μουσική και οι τέχνες γενικότερα αποτελούν σημαντικές κατευθύνσεις στη

⁷ Βλ. Darcy L. Harris, *Grieving the Loss of Living Lives* (Live Webinar), ADEC - The Thanatology Association, στο <https://www.adec.org/store/viewproduct.aspx?id=16245063> [πρόσβ.: 20 Ιουν. 2021].

συμβουλευτική πένθους, ώστε να βοηθηθεί ο πενθών στη διεργασία του πένθους του,⁸ στην περίπτωση της πανδημίας και της εκπαίδευσης στο σχολικό πλαίσιο, οι κατευθύνσεις αυτές αποτελούσαν μέρος των περιορισμών των πρωτοκόλλων για την προστασία από τη νόσο. Τα παιδιά εντόπισαν αμέσως την απουσία τους. Φαίνεται να τους έλειπαν γιατί πραγματικά τα είχαν ανάγκη για να αντιμετωπίσουν/μετριάσουν ακριβώς τις απώλειες που επέφερε η πανδημία.

«Οι αποστάσεις, το αντισηπτικό και το κλείσιμο» ήταν κυρίαρχα της αλλαγής. Ήταν οι λέξεις που ονομάτισαν την αλλαγή και τη νέα συνθήκη την οποία τα παιδιά κλήθηκαν να βιώσουν. Ένα παιδί μάλιστα κατονόμασε τη συνθήκη αυτή ως ανελευθερία: «ο κορωνοϊός δεν μας αφήνει να είμαστε ελεύθεροι». Ό,τι συμβαίνει έξω από εμάς, επηρεάζει το μέσα μας.⁹ Η αναφορά των παιδιών σε περιορισμούς του αισθήματος της ελευθερίας εξαιτίας των μέτρων προστασίας που τα πρωτόκολλα επέβαλαν στη σχολική κοινότητα, καθώς και η χρήση του ρήματος «είμαι» στην αναφορά αυτή, αποτελεί ένδειξη ακριβώς αυτής της επίδρασης του εξωτερικού παράγοντα στον ψυχικό κόσμο των παιδιών.

Το μάθημα. Το βίωμα της αλλαγής ήταν το μάθημα που πήραν τα παιδιά, μα η αντίδρασή τους στην κρίση αποτελεί ένα μάθημα από τα παιδιά προς την εκπαίδευση, το οποίο θα ήταν χρήσιμο να αξιοποιηθεί στην αναστοχαστική θεώρηση του ρόλου του εκπαιδευτικού συστήματος.¹⁰ Η προσαρμοστικότητά τους στο βίωμα της απώλειας και το πένθος που αυτή συνεπάγεται, προκύπτει συχνά ως συζήτηση στη βιβλιογραφία και φαίνεται να πλαισιώνεται και να εξηγείται σε πολύ μεγάλο βαθμό από το Μοντέλο Διπολικής Διεργασίας στο Πένθος των Stroebe & Shut.¹¹ Σύμφωνα με αυτό, οι άνθρωποι που πενθούν βιώνουν την καθημερινότητά τους ταλαντευόμενοι ανάμεσα στον προσανατολισμό στο πένθος τους και στην απώθησή του. Από τη μια, λοιπόν, τα παιδιά βιώνουν την αλλαγή, στενοχωριούνται και θλίβονται που τα πράγματα δεν ήταν όπως «την περσινή χρονιά» που τα παιχνίδια άλλαξαν και ο χώρος τους μικρύνθηκε και, από

⁸ Robert A. Neimeyer, *When Grief Goes Viral: Psychological Assessment and Intervention in the Coronavirus Crisis* (Live Webinar), Portland Institute for Loss and Transition. 2020, στο <https://apa.content.online/catalog/product.xhtml?eid=19523> [πρόσβ.: 20 Ιουν. 2021].

⁹ Βλ. Harris, *Grieving the Loss of Living Lives*, ό.π.

¹⁰ Schleicher, “The impact of COVID-19 on education”, ό.π.

¹¹ Margaret Stroebe & Henk Schut, The Dual Process Model of Coping with Bereavement: Rationale and Description, *Death Studies* 23, 3 (1999), σ. 197-224, DOI: 10.1080/074811899201046.

την άλλη, δυσκολεύονται να τη δεχτούν και την αρνούνται. Εξού και η ανάγκη για επαναλαμβανόμενη οδηγία των εκπαιδευτικών προς τα παιδιά «αποστάσεις–αποστάσεις–αποστάσεις», ώστε να υπενθυμίζουν στα παιδιά αυτό το οποίο πολλές φορές απωθούσαν, αρνούμενοι να το δεχτούν ως τη νέα συνθήκη διαλείμματος, μαθήματος, εκπαίδευσης. Από την άλλη, παρατηρούν τις αλλαγές και τις δέχονται, ακόμα και αν δεν τους ευχαριστούν. Βρίσκουν τη δίοδο να προσαρμόζουν το παιχνίδι το παλιό και γνώριμο — όπως για παράδειγμα το «λύκοι και αρνάκια», το οποίο απαιτεί φυσική επαφή, με έναν τρόπο που οι ενήλικες δύσκολα θα το σκεφτόμασταν και θα το επιχειρούσαμε. Κι όπως αλλάζει ο ρόλος στο παιχνίδι, έτσι μοιάζει ν' αλλάζει και η καθημερινότητα των παιδιών και να αποκτά μια νέα «κανονικότητα» εντός πλαισίων που μπορεί μεν να μην επέλεξαν και να μην τους «αρέσουν», αλλά κατανοούν την αιτιότητα που τα απαιτεί: «για να προστατευτείς». Ξεχνούν με τον τρόπο αυτό για πολλές στιγμές το πένθος που βιώνουν από την απώλεια της παλιάς κανονικότητας και προσαρμόζονται.

Διάγραμμα 1. Μοντέλο Διπολικής Διεργασίας στο Πένθος (Stroebe & Shut, 1999)

Μέσα στη νέα συνθήκη, τα παιδιά βρίσκουν τον τρόπο ακόμα και να «απολαμβάνουν» την καραντίνα, να την κάνουν παιχνίδι και να την προσαρμόζουν στους νέους κανόνες. Ενοχικά δε μαρτυρούν πως τη χάρηκαν κιάλας, γιατί τους χάρισε αναπάντεχα κι απροσδόκητα χρόνο με τους γονείς τους και με τους φίλους στη γειτονιά. Ακόμα και στην περίπτωση των παιδιών που δεν πέρασαν καλά γιατί «ήταν στη γιαγιά και δεν έκαναν τίποτα», υποδηλώνεται ένα μάθημα σοφό. Η διπλή άρνηση του «δεν

πέρασα» και του «δεν έκανα», ίσως ν' αποτελεί ένα μάθημα για τα παιδιά πως η απραξία, που συχνά ενήλικες και παιδιά επιδιώκουμε, δεν είναι η απάντηση στο «πώς να περνά κανείς καλά».

Ο άλλος. Απ' όλες τις δηλώσεις ξεχωρίζω δυο. Η πρώτη είναι η δήλωση ενός παιδιού που όταν άρχισε να λέει «Μάθαμε ότι όταν τα κρούσματα είναι πολλά, ο κορωνοϊός είναι πιο δυνατός» μου ακούστηκαν παράξενα τα λόγια του. Προσπάθησε όμως να το επεξηγήσει με παιδική απλότητα προσθέτοντας πως «Όταν είναι λίγα τα κρούσματα είναι πιο αδύνατος. Και να προσέχουμε για να μην κολλήσουμε». Έκρυβε μέσα της η φράση αυτή τη δύναμη της ομάδας – το γνοιόξιμο του ενός για τον άλλον – και τη σπουδαιότητα που έχει η μονάδα μέσα στην ομάδα. Συνόψιζε το παιδί αυτό, χωρίς να το επιδιώκει, τη συλλογική ευθύνη που τόσο έντονα απαιτήθηκε και απαιτείται από την κρίση της πανδημίας.

Η δεύτερη δήλωση που ξεχωρίζω είναι ενός παιδιού που προσβλήθηκε από τον ιό και μπήκε σε καραντίνα όταν τα υπόλοιπα παιδιά πήγαιναν σχολείο: «Δεν είναι μόνο τα μαθήματα, αλλά λείπουν σου και άτομα». Στην ουσία, τα μαθήματα του σχολείου —τα γνωστικά αντικείμενα που διδάσκονται τα παιδιά— δεν ήταν κάτι στο οποίο έκαναν ιδιαίτερη αναφορά συζητώντας την επίδραση του κορωνοϊού στην εκπαίδευση. Με εξαίρεση μόνο τη Μουσική και την Ιστορία, τα οποία ουσιαστικά άλλαξαν μεθοδολογία και περιεχόμενο με έναν τρόπο που απέτρεπε την επαφή. Η επαφή ήταν αυτό που απασχόλησε τα παιδιά. Θυμάμαι τη χαρά που εκδήλωσαν τα παιδιά όταν επικοινωνούσαμε εξ αποστάσεως από την τάξη με τα παιδιά που απουσίαζαν και θυμάμαι, ακόμα, και παιδιά να κλαίνε και να μετρούν τις μέρες που οι φίλοι ή τα ξαδέλφια τους θα έβγαιναν από την καραντίνα και θα βλεπόντουσαν. Η νοσταλγία της συνάντησης, της φυσικής επαφής, της αγκαλιάς· αυτό ήταν το μάθημα.

Επέκταση

Κι ενώ η εκπαίδευση ως όρος συχνά ταυτίζεται με το εκπαιδευτικό γίγνεσθαι εντός σχολικού πλαισίου, τα παιδιά στις δηλώσεις τους έτσι όπως παρουσιάστηκαν πιο πάνω, δεν προσέγγισαν τον όρο με τη στενή του σημασία. Εξετάζοντας περαιτέρω την

επίδραση της πανδημίας της νόσου Covid-19 στην εκπαίδευση, για τους σκοπούς της παρούσας συζήτησης επιχειρώ έναν διαφορετικό ορισμό του όρου: Εκπαίδευση εντός και εκτός σχολικού πλαισίου είναι η κάθε στιγμή και η κάθε μας συνάντηση με τον άλλον άνθρωπο, με το κάθε τι άλλο που υπάρχει γύρω μας, καθώς και με τον εαυτό μας. Μαθαίνουμε και μαθαίνουμε —το ρήμα στην ενεργητική και παθητική του μορφή ταυτόχρονα. Θεωρώντας δεδομένο ότι κάθε στιγμή είναι στιγμή μάθησης, μπορούμε να υποστηρίξουμε πως η επίδραση της πανδημίας της νόσου Covid-19 στην εκπαίδευση αφορά στις στιγμές και τις συναντήσεις μας.

Η στέρηση στιγμών που μέχρι πρότινος θεωρούνταν δεδομένες και, ως τέτοιες, περνούσαν συχνά απαρατήρητες, αλλά και η διακεκομμένη απώλεια της καθημερινότητάς μας ίσως να μας βοήθησε, μικρούς μεγάλους, να εκτιμήσουμε τη ζωή. Ο Irvin D. Yalom το παραθέτει τόσο εύστοχα σε μια μόνο πρόταση: «Ο καλύτερος τρόπος για να εκτιμήσουμε τη ζωή, για να νιώσουμε συμπόνια για τους άλλους, για ν' αγαπήσουμε οτιδήποτε πολύ βαθιά, είναι να έχουμε επίγνωση ότι οι εμπειρίες αυτές είναι προορισμένες να χαθούν».¹²

Κι αυτόν τον περιορισμό μάς τον θύμισε η κρίση που έφερε μαζί της η πανδημία του κορωνοϊού. Αυτό που συχνά ακούγεται ως ανάγκη, αλλά εδώ το παραθέτω ως αποτέλεσμα της πανδημίας, είναι η συλλογικότητα και το μοίρασμα της ευθύνης. Η συλλογική ευθύνη ήταν το βιωματικό, και άρα ανεξίτηλο, μάθημα που έφερε η κρίση της πανδημίας. Αν θα έπρεπε να βρω μια μόνο λέξη για να συνδέσω την πανδημία με την εκπαίδευση, αυτή δεν θα 'ταν άλλη από τη συμπόνια: αυτό-συμπόνια (self-compassion), συμπόνια για τον άλλο (compassion for others) και καθολική συμπόνια (global compassion).¹³ Μας έμαθε η εμπειρία της πανδημίας —και μας μαθαίνει ακόμα!— να εκτιμούμε αυτό που είμαστε και να στεκόμαστε με ευγένεια έναντι της αυτοκριτικής. Μας έμαθε να παρατηρούμε και να νοιαζόμαστε για το πώς οι άλλοι αντιδρούν στην απειλή και την κρίση. Τέλος, η πανδημία ενδυνάμωσε το ανήκειν μας. Αποτέλεσε και αποτελεί μια υπενθύμιση της κοινής μοίρας της ανθρωπότητας.

¹² Irvin D. Yalom, *Στον κήπο του Επίκουρου - Αφήνοντας πίσω τον τρόπο του θανάτου*, μτφρ. Ευαγγελία Ανδριτσανοπούλου – Γιάννης Ζέρβας, Άγρα, Αθήνα 2008, σ. 157.

¹³ Βλ. Harris, *Grieving the Loss of Living Lives*, ό.π..

«And once the storm is over,
 you won't remember how you made it through,
 how you managed to survive.
 You won't even be sure,
 whether the storm is really over.
 But one thing is certain.
 When you come out of the storm,
 you won't be the same person who walked in.
 That's what this storm's all about».¹⁴

Βέβαια, το διάβα μας στην καταιγίδα της πανδημίας τούτης, όσο θεμιτά και εύλογα θα το αποζητούσαμε, δεν μπορεί να φέρει συνολική εξέλιξη της ανθρώπινης συνειδητότητας από τη μια στιγμή στην άλλη. Αντίθετα,

χρειάζεται να υποστεί πολλά άλματα, που συνήθως χρειάζονται μύρια χρόνια για να μπορούμε να πούμε πως, όντως, η συνολική συνείδηση του ανθρώπου έχει αλλάξει ουσιαστικά προς το καλύτερο. Τώρα, σε προσωπικό επίπεδο — όλες οι αλλαγές που ενδεχομένως θα φέρει, ή δεν θα φέρει, μια πανδημία στον κάθε άνθρωπο, εξαρτώνται πάντα από την προσωπική εξέλιξη της συνειδητότητάς του.¹⁵

¹⁴ Haruki Murakami, “Kafka on the Shore”, στο <https://www.goodreads.com/quotes/315361-and-once-the-storm-is-over-you-won-t-remember-how> [πρόσβ.: 20 Ιουν. 2021]. Και όταν η καταιγίδα θα 'χει περάσει / δεν θα θυμάσαι πώς τα κατάφερες / πώς κατόρθωσες να επιβιώσεις. / Δεν θα είσαι καν σίγουρος / αν η καταιγίδα έχει όντως τελειώσει / Αλλά ένα πράγμα είναι βέβαιον. / Όταν βγεις από την καταιγίδα / δεν θα είσαι το ίδιο πρόσωπο που μπήκε σ' αυτήν / Γι' αυτό είναι οι καταιγίδες. (Ελεύθερη απόδοση της συγγραφούς).

¹⁵ Παύλος Μιχαηλίδης, «Φιλοσοφία και θάνατος», 2021, σ. 82, στο PoStDeathEducation: <https://postdeatheducation.com/2021/03/29/%cf%86%ce%b9%ce%bb%ce%bf%cf%83%ce%bf%cf%86%ce%af%ce%b1-%ce%ba%ce%b1%ce%b9-%ce%b8%ce%ac%ce%bd%ce%b1%cf%84%ce%bf%cf%82-%ce%bc%ce%b5-%cf%84%ce%bf%ce%bd-%cf%80%ce%b1%cf%8d%ce%bb%ce%bf-%ce%bc/> [πρόσβ.: 20 Ιουν. 2021].

Στην κρίση αυτής της πανδημίας είχαμε και έχουμε επιλογές. Επιλογές όμως που επηρεάζονται από το ποιοι είμαστε και πώς αντιδρούμε ως κοινωνίες και ως άτομα. Οι άνθρωποι δεν έχουμε γεννηθεί στην πανδημία.¹⁶ Υπήρχαμε και πριν. Η αντίληψη της σπουδαιότητας της στιγμής και της συνάντησης με το(ν) άλλο, αυτό που πιο πάνω ονόμασα εκπαίδευση, επηρεάστηκε από την κρίση της πανδημίας μα και την επηρέασε. Σε ένα «ξεκαθάρισμα λογαριασμών» με την καθημερινότητά μας, ήταν σε μεγάλο βαθμό δική μας η επιλογή του τι να κρατήσουμε ως προτεραιότητα στη νέα κανονικότητα των πραγμάτων. Και την κάναμε. Επιλέξαμε ασχολίες και φίλους. Αυτούς που είχαμε κι αυτούς που αποκτήσαμε. Αυτούς που πήραμε τηλέφωνο όταν τα πράγματα μέσα μας κι έξω μας δεν πήγαιναν και πολύ καλά.

Αν μας έμαθε κάτι η πανδημία του κορωνοϊού είναι τη σπουδαιότητα της συμπόνιας, τη συνειδητότητα της κοινής μας μοίρας, και την αξία της σύνδεσης με τον όποιο άλλο επιλέξαμε να συνδεθούμε και να συμπορέψουμε τη σκέψη, τις έγνοιες και τις αγωνίες μας. Έστω για όσο κρατά μια συνάντηση, φυσικής παρουσίας ή εξ αποστάσεως. Αυτή είναι η θέση, δοσμένη από εννιάχρονα παιδιά: Τα πράγματα ήταν δύσκολα όταν μας έλειπαν τα άτομα, όταν δεν μπορούσαμε «τουλάχιστον να τ' ακούσουμε». Τότε μόνο.

¹⁶ Στις εκπαιδεύσεις της «Μέριμνας», <https://merimna.org.gr/> —εταιρείας μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα που στοχεύει στην προσφορά κάτι ουσιαστικού και άρτια οργανωμένου στην Ελλάδα για τα παιδιά των οποίων η ζωή ανατρέπεται από την απειλητική για τη ζωή αρρώστια ή τον θάνατο αγαπημένου τους προσώπου— συχνά αναφέρεται πως ο άνθρωπος και οι σχέσεις του δεν γεννιούνται στην απώλεια. Υπάρχουν και πριν και επιδρούν στη διεργασία του πένθους του.